



HET SOCIALE SUBSTRAAT VAN DE TIJD.

MARK ELCHARDUS

1. De verwaarloosde tijd.

Over de laatste tien jaar werd de verwaarlozing van de tijd of, om preciezer te zijn, het gebrek aan aandacht voor de temporele ordening van het handelen en voor het temporeel karakter van de sociale orde, meermaals aangeklaagd. Die klacht groeide zelfs uit tot een heus ritueel en wordt met de regelmaat van de klok herhaald in elk artikel en boek waarin het thema tijd wordt aangesneden (bv. Martins, 1974, Lüscher, 1974; Zerubavel, 1976, 1980; Julkunen, 1977; Bull, 1978; Giddens, 1979:3,7; Luhmann, 1979; Schöps, 1980:6; Lewis en Weigert, 1981). Zij heeft inmiddels al twee ontwikkelingen in de hand gewerkt: een hernieuwde aandacht voor de empirische studie van de tijdsordening en, ten tweede, een nieuwe golf van kritiek op het "atemporeel karakter" van een groot gedeelte van de sociologische theorievorming.

Een aantal, bijna vergeten, beschrijvingen van de tijdsordening verschenen onlangs weer in de literatuurverwijzingen, waar ze als schuchtere aanzetten tot een sociologie van de tijd worden voorgehouden (bv. Cottrel, 1939; Rosengren en De Vault, 1963). Het meer recente werk, dat zich in het verlengde van die onderzoekstraditie plaatst, heeft

grotendeels betrekking op de specificatie van de zogeheten 'parameters van de tijdsordering' en, daarop aansluitend, op de beschrijving van het handelen in termen van die parameters, dat is in termen van de 'duur', de 'timing', de 'termijnen', het 'ritme' en de 'sequentiële orde en positie' van de gestelde handelingen (cfr. Unruh, 1976; Zeruvabel, 1976, 1980; Kemnitzer, 1977; Schöps, 1980). Die beschrijvingen worden verondersteld het basismateriaal te leveren voor een verklarende studie van de instellingen en de mechanismen die de sociale ordening van de tijd beheersen (Zeruvabel, 1980). Uit een kennismaking met de literatuur blijkt dat de aandacht tot nog toe grotendeels beperkt bleef tot één 'verklarend' mechanisme, met name de norm (Zeruvabel, 1976, 1980; zie vooral Schöps, 1980:30 e.v.). Veralgemeend kan van deze onderzoekstraditie worden gezegd dat ze, ten eerste, de verklaring van de temporele ordening vooral zoekt in waarden, normen en normatieve motivaties, ten tweede, de tijdsnorm benadert als een speciale soort van norm, uitdrukkelijk gericht op het regelen van de duur, de timing, de sequentie en het ritme van de onderscheiden handelingen.

Daarnaast vormt het aanklagen van de verwaarlozing van de tijd ook het uitgangspunt van een meer ambitieuze theoriekritiek. Zo meent Martins (1974: 246-50) dat geen enkele sociologische stroming op een adequate wijze rekening houdt met de tijd. Hij pleit voor een nieuwe aanpak waarbij orde- en regelmaatbeschrijvende begrippen als 'structuur', 'systeem', 'waarde', 'gewoonte' e.d., zouden worden gevoelig gemaakt voor het feit dat sociale orde en regelmaat steeds in en over de tijd bestaan. Giddens zal dit programma later (1979) verduidelijken, door erop te wijzen dat het niet kan worden verwezenlijkt via een diachronische analyse van verandering, waarbij men 'structuur', 'systeem' of 'patroon' synchronisch uit een "momentopname" van de sociale werkelijkheid meent te kunnen aflezen. Een adequate aandacht voor de tijd veronderstelt volgens Giddens dat men regelmaat en orde onderkent in de regels en de condities die de eigenschappen van de sociale systemen over de tijd bestendigen en/of transformeren.

Om de juiste draagkracht en betekenis van deze ambitie te verduidelijken, is het nuttig te wijzen op het relativiteitsbeginsel. Volgens dat principe kan men alleen spreken van verandering ten opzichte van een minder veranderlijk referentiepunt. Verandering kan m.a.w. nooit de eigenschap zijn van één variabele, doch is steeds een kenmerk van de relatie tussen de veranderlijkheid van minstens twee variabele eigenschappen. Een duidelijke illustratie van dat beginsel vindt men in de bewegingsleer waarvan de formulering een wiskundige techniek veronderstelde - de calculus - die het mogelijk maakte verandering te definiëren.

ren in termen van wat onveranderd blijft. Dat principe ligt aan de basis van de conceptie van de wetenschap zelf, die a.h.w. genoemd is om naar invarianten te zoeken en haar verwezenlijking precies vindt in de ontdekking daarvan (cf. Monod, 1970: 117; Wiener, 1975: 26). Een uiterst duidelijke sociologische vertaling van dat principe wordt gegeven in Parson's "A Paradigm for the Analysis of Social System and Change" (1967: 189-212). Edward Tiryakian drukt die stelling uit als hij schrijft dat orde en verandering analytisch niet volkomen van elkaar kunnen worden gescheiden (1970). Dezelfde idee vindt men eveneens bij Giddens als deze stelt dat continuïteit doorheen de meest radicale transformaties blijft bestaan, en dat zelfs een begrip als 'revolutie' slechts betekenis heeft tegen de achtergrond van een dergelijke 'continuïteit' (1979: 216-7). Het moet duidelijk zijn dat Martins noch Giddens pleiten voor een terugkeer naar de kroniek, waarbij het zoeken naar invariantie zou worden ingeruild voor de schijnbare vanzelfsprekendheid van een chronologische ordening van gebeurtenissen. Hun kritiek richt zich, binnen de aanvaarding van het relativiteitsbeginsel, op de wijze waarop door een aantal sociologische stromingen naar invariantie wordt gezocht. Giddens levert daarbij vooral kritiek op het structureel-functionalisme dat, volgens hem, invariantie afleidt uit een momentopname van de sociale structuur.

De hernieuwde aandacht voor de sociografie van de tijdsordening en de ambitie om de sociologische orde- en regelmaatbeschrijvende begrippen te temporaliseren, hebben zich overigens vrij onafhankelijk van elkaar ontwikkeld. Bij Giddens bv. vindt men haast geen enkele literatuurverwijzing waaruit een belangstelling voor, laat staan een vertrouwdheid met de beschrijvende studie van de tijdsordening zou kunnen blijken. Dat empirisch onderzoek voltrekt zich van zijn kant resoluut in de marge van de theorievorming. Het is grotendeels een sociografische onderzoekstraditie waarin vaak wordt gewerkt zonder een duidelijk of alleszins merkbaar bewustzijn van het macro-sociologische belang van de behandelde problematiek. Terwijl de ambitie om alle orde- en regelmaatbeschrijvende begrippen te temporaliseren, de kern van de theoriekritiek vormt, beperkt de sociografie van de tijdsordening zich tot die regelmaten en ordescheppende factoren die rechtstreeks betrekking hebben op de temporele parameters. Een voorbeeld kan het verschil tussen de twee benaderingswijzen verduidelijken. Een ordescheppende factor, bv. de 'verwachting', heeft volgens de theoriekritiek steeds een temporele dimensie. Hij houdt, zoals trouwens elke nomothetische informatie, steeds een verwijzing naar de toekomst en een herinnering aan het verleden in (cf. Devereux, 1975). Ondanks het feit dat een aantal auteurs, bedrijvig in de sociologie van de tijdsordening, zich daar ter-

dege van bewust zijn (bv. Schöps, 1980; Lewis en Weigert, 1981) beperken zij hun aandacht toch tot de tijdsnorm, d.w.z. tot de norm die betrekking heeft op de regulatie van de duur, de timing, de sequentie en het ritme van het handelen. Zij gaan m.a.w. de problematiek die wordt aangereikt door het temporeel karakter van elke norm en, meer algemeen, van elke ordescheppende factor, uit de weg. Dit mijndend gedrag vindt men trouwens niet alleen bij de sociologie van de tijdsordering. In het onderzoek naar de individuele tijdsperspectieven treft men een gelijkaardig verschijnsel aan. In deze onderzoekstraditie, waarin begrippen als 'extensie van het tijdsperspectief', 'frustratiedrempel', en 'deferred gratification' centraal staan, veronderstelt men de aanwezigheid van een tijdscontinuüm of -extensie waarmee het mogelijk wordt verleden, heden en toekomst met elkaar in verband te brengen. Fundamenteel voor deze onderzoekstraditie is de veronderstelling dat het individu de gevolgen van zijn handelingen in de toekomst kan projecteren, en dit terwijl die gevolgen afhankelijk zijn van de reacties van anderen. Binnen die veronderstelling gaat men dan na of en in welke mate de tijdsextensie, de frustratiedrempels en de mogelijkheid om gratificatie uit te stellen, beïnvloed worden door individuele kenmerken en status (cf. LeShan, 1952; Ellis, 1955; Greene en Roberts, 1961; Judson en Tuttle, 1966; Kendall en Sibley, 1970). De vraag naar de oorsprong van een intersubjectief en betekenisvol tijdscontinuüm wordt daarbij echter niet gesteld (cf. Lüscher, 1974).

Door het sociaal tijdscontinuüm als gegeven te beschouwen, of de tijdsnorm te benaderen als een speciale soort van norm, sluit men de vraag naar de oorsprong van het temporeel karakter van alle orde- en regelmaatscheppende mechanismen uit. De vraag naar de wijze waarop normen en verwachtingen het tijdsgebruik ordenen, zoals ze bv. door Zerubavel en Schöps wordt gesteld, steunt uiteindelijk op een cirkelredenering. Het temporeel karakter van de mechanismen (voor Zerubavel en Schöps zijn dat grotendeels normen en verwachtingen) waarmee die ordening wordt verklaard, wordt immers a-priori aangenomen.

In vergelijking met die benaderingswijze kan de theoriekritiek worden beschouwd als een poging om de problematiek uit te breiden tot de vraag naar de basisvoorwaarden van de temporele ordening en naar de mechanismen die temporele ordening mogelijk maken. Deze vraag is tot nog toe echter onbeantwoord gebleven en de recente theoriekritiek, zoals we die bv. bij Giddens vinden, reikt geen elementen aan voor het beantwoorden ervan. Dat is m.i. te wijten aan een aantal uitgangspunten die Martins, Giddens en anderen met de door hen bekritiseerde benaderingswijzen delen, met name de gegevenheid en de intuïtieve dui-

delijkheid van de tijd. Voor Giddens bv. is de tijd gegeven "The occurrence of events in time, is an inevitable feature of all social forms" (1979: 199). De tijd is volgens hem dus een conditie van de sociale werkelijkheid die geen verdere definitie behoeft. Daarmee plaatst Giddens zich in wat men de toonaangevende sociologische benadering van de tijd zou kunnen noemen. Schöps heeft deze benaderingswijze gevat beschreven door te stellen dat zij de tijd benadert als een gegevenheid of als een kader waarin zich het handelen voltrekt, doch dat niet rechtstreeks bij dat handelen betrokken is als verklaringsgrond of wezenlijk bestanddeel (1980: 6). In dit essay zou ik met die benaderingswijze willen breken, en de tijd benaderen als een sociale constructie. Een visie die, zoals ik hoop aan te tonen, veel vruchtbaarder is voor het speuren naar de basiskenmerken van de temporele ordening. De basis voor die visie wordt aangereikt door een aantal inzichten van de sociologie van de tijd of van wat ik de "sociologisering van de tijd" zal noemen.

2. De sociologisering van de tijd.

In de omvangrijk geworden sociologische literatuur over het thema tijd kan men, ondanks een vrij groot gebrek aan cumulativiteit (cf. Bergman, 1983: 462) een duidelijk paradigma onderkennen. Ik gebruik de term paradigma hier gemakkelijks halve om een onderzoekstraditie aan te duiden, die zich onderscheidt door een mate van cumulativiteit, haar oorsprong vindt in een cluster van gelijkaardige vragen en gelijkaardige criteria hanteert bij het beoordelen van de relevantie van bevindingen. Dat paradigma - "de sociologisering van de tijd" - vindt zijn oorsprong in de pogingen om de tijd als sociologisch studiedomein op te eisen en af te bakenen. In menig opzicht kan het worden beschouwd als een verdere uitwerking en voorzichtiger versie van de briljante opmerkingen van Durkheim in "Les formes élémentaires de la vie religieuse" (1968: 12-28, vooral 627-35). Voor Durkheim is de tijd een logische categorie en, als alle logische categorieën, sociaal van oorsprong, d.w.z. tegelijkertijd product van het sociaal handelen en uitdrukking van de eigenschappen van dat handelen. Volgens hem is het wel mogelijk dat het individu tot een besef van sequentie komt, doch kan de abstracte formulering van dat besef in een onpersoonlijk, intersubjectief en universeel tijdsconcept, waarmee de opeenvolging, de timing en de duur van de handelingen van de verschillende leden van de cultuurgemeenschap kan worden gecoördineerd, slechts worden begrepen als het product van een collectieve sociale elaboratie. Durkheim koppelde deze

algemene stelling betreffende de sociogenese van het tijdsconcept aan een aantal meer specifieke hypothesen. Zo meende hij dat de gangbare tijdsindelingen steeds de ritmen van het sociale leven weerspiegelen, en dat slechts een beroep wordt gedaan op astronomische waarnemingen om over gemakkelijker waarneembare referentiepunten te beschikken. Aangezien het tijdsconcept volgens hem van sociale oorsprong is, zag hij ook ruimte voor een vergelijkende studie en een geschiedenis van de tijd. Die geschiedenis heeft volgens hem een duidelijke richting, gekenmerkt door een steeds voortschrijdende emancipatie van sociale en locale particularismen, die uiteindelijk haar beslag krijgt in een tijdsconcept dat zich heeft vrijgevochten van haar sociale oorsprong, de eigenschappen van een mathematisch concept heeft verworven en ogenschijnlijk tot het domein van de zuivere logica behoort.

Na Durkheim leggen de meeste auteurs een grote omzichtigheid aan de dag betreffende de sociogenese van het tijdsconcept (cf. Piaget, 1946 en Maltz, 1968 voor een substantieve kritiek op het sociologisme van die stelling). De andere Durkheimiaanse hypothesen lopen als een rode draad door de literatuur. Het sociale karakter van de tijd en het secundair of afgeleid karakter van de astronomische waarnemingen, wordt dikwijls gestaafd door te wijzen op het gebruik, in moderne zowel als in primitieve samenlevingen, van belangrijke gebeurtenissen en wederkerende handelingen om de tijd aan te duiden en te meten of om betekenis te geven aan de "uurwerkijd" (1).

Rond de Durkheimiaanse stelling betreffende de geschiedenis van de tijd is een hele literatuur gegroeid, die, zelfs als ze niet altijd uitdrukkelijk naar Durkheim verwijst, bijdraagt tot een verfijning en globale bevestiging van zijn stelling. De geschiedenis van de tijd wordt er doorgaans beschreven als de overgang van de situatie waarin men de tijd meet aan de hand van wederkerende handelingen, en waarin de tijd derhalve wordt gemeten op een onpreciese wijze en gekenmerkt wordt door ongelijke tijdsintervallen, naar een situatie waarin de perfecte regelmaat centraal staat in de conceptie van de tijd.

In dat verband formuleert Schöps de stelling dat de tijd aanvankelijk in het sociale leven was ingebed en dat zowel de lage complexiteit als de relatief grote homogeniteit van de toenmalige samenlevingen, lage eisen stellen aan het abstractieniveau en de objectivering van het tijdsconcept (1980: 28 en 129). Samen met de maatschappijontwikkeling, in het bijzonder de toename van de complexiteitsgraad en de coördinatieproblemen, zal het tijdsconcept abstracter, algemener en objectiever worden, in feite gaan circuleren als een veralgemeend medium voor de coördi-

natie en de integratie van het sociale leven. Over de beschrijving van die ontwikkeling bestaat een grote consensus. Bij de meeste auteurs verschijnen de schaalvergrotingen van het maatschappelijk leven en de toegenomen behoefte aan coördinatie, als de onmiddellijke oorzaken ervan. Het abstracter, objectiever en preciezer worden van het tijdsconcept en de tijdsmeting, worden dan op hun beurt weer gezien als voorwaarden voor verdere schaalvergroting en differentiatie (Sorokin en Merton, 1937; Julkünen, 1963; Luhmann, 1968; Thompson, 1968; Rezsöházy, 1970; Inkeless en Smith, 1974; Nowotny, 1975; Zerubavel, 1976, 1980, 1982; Heineman en Ludes, 1978; Schöps, 1980; Coriat, 1981; Lewis en Weigert, 1981; Bergmann, 1983). Tegen de achtergrond van die eensgezindheid tekenen zich wel een aantal verschillen af betreffende de verklarende kracht die kan worden toegeschreven aan de verschillende sociaal-culturele oorzaken van de schaalvergroting en de coördinatieproblemen, alsook betreffende het belang van de 'culturele' vs. 'structurele' verklarende gronden.

In het verlengde van een traditie die haar oorsprong vindt bij Max Weber (1958: 157-8) en later ook door Lewis Mumford werd vertegenwoordigd (1963: 12- 8), schrijft Zerubavel (1980) meer verklarende kracht toe aan het door religieuze zingeving gemotiveerde handelen, dan de meeste andere auteurs. Ook vindt men in de interpretatie en de reconstructie van de geschiedenis van de tijd, het onvermijdelijke verschil terug tussen enerzijds de auteurs die haar beschouwen als een aspect van een langzame en brede maatschappelijke evolutie, waarvan de wezenlijke aspecten kunnen worden samengebracht onder de noemer 'differentiatie', anderzijds de auteurs die meer belang hechten aan de historisch specifieke gevolgen van het industriële kapitalisme (vgl. Luhmann, 1968 en Thompson, 1968).

Het derde Durkheimiaanse thema dat geregeld opduikt in de literatuur, betreft de objectiviteit of, om de precieze post-Durkheimiaanse term te gebruiken, de inter-subjectiviteit van het tijdsconcept. "Ce n'est pas mon temps ..." schreef Durkheim, "c'est le temps comme il est objectivement pensé par tous les membres d'une même civilisation" (1968: 14). Hij onderscheidt individueel tijdsbesef ("ce complexe de sensations et d'images qui sert à nous orienter dans la durée") en collectief tijdsconcept. Slechts het laatste is volgens hem relevant omdat het een tijd schept waarin alle leden van de samenleving elkaar kunnen ontmoeten. Het is m.a.w. die sociale tijd die ons onderscheidt van de temporele conditie van de andere levende wezens (1968: 15). Men heeft hier veeleer te maken met een aanneming of met een definitie van de tijd als zinvol bestanddeel van het sociaal handelen, dan met een hypothese. Zerubavel (1976) onderkent dat duidelijk als hij stelt dat de

sociologie van de tijd moet uitgaan van een intersubjectief gegeven tijdsconcept. Dat uitgangspunt wordt verantwoord door te wijzen op de functionele noodzaak van een dergelijk concept. Zonder een intersubjectief gegeven tijdsconcept is er immers geen betekenisvolle coördinatie van het handelen mogelijk, zijn verwachtingen en normen niet mogelijk en kunnen zelfs regelmaten niet intersubjectief worden onderkend (Devereux, 1975; Zerubavel, 1976, 1980; Schöps, 1980; Lewis en Weigert, 1981).

Samenvattend kan worden gesteld dat de 'sociologisering van de tijd' heeft aangetoond dat:

- een intersubjectief tijdsconcept een noodzakelijke voorwaarde vormt voor de coördinatie van het handelen en het bestaan van sociale orde en van de ordescheppende mechanismen;
- het intersubjectief tijdsconcept de eigenschappen van de sociale organisatie weerspiegelt, zodat de tijd kan worden aangeduid en gemeten aan de hand van die organisatie;
- de relatie tussen de sociale structuur en het tijdsconcept niet alleen relevant is voor de genese van dat concept, doch actueel blijft doorheen de geschiedenis van de tijd, in die zin dat sociale verandering leidt tot aanpassingen van het tijdsconcept, de tijdsmeting en de tijdsperspectieven, die dan weer op hun beurt verdere maatschappij-ontwikkeling beïnvloeden.

Deze conclusies kunnen het uitgangspunt vormen van een speurtocht naar de basisvoorwaarden van een over de tijd bestaande orde. Zij suggereren echter een radicaal nieuwe benaderingswijze. Tot nog toe werd temporalisering van de orde- en regelmaatbeschrijvende begrippen vooral nagestreefd via de vraag hoe orde kan bestaan ondanks het verstrijken van de tijd. Die vraag dient te worden omgekeerd. Als de tijd moet worden geconcipieerd (en dus tot stand komt als een product van sociaal en zingevend handelen) en de conceptie van de tijd daarenboven varieert met de sociale structuur en de eigenschappen van de sociale orde, kan de tijd worden beschouwd als een product van het sociale handelen, waarin de eigenschappen van de sociale orde zich weerspiegelen.

De belangrijkste conclusie die men m.i. uit de bevindingen van de 'sociologisering van de tijd' kan halen, is immers dat de orde niet bestaat ondanks de tijd maar dat de tijd een eigenschap is van die orde. Hij kan immers op basis van die orde worden geconcipieerd en gemeten en de wijze waarop hij wordt geconcipieerd en gemeten volgt daarenboven de ontwikkelingen van die orde. De vraag "welke eigenschappen van de sociale orde bestendigen die orde over de tijd?" dient dan ook te wor-

den vervangen door twee andere vragen: 'Welke eigenschappen van de sociale orde scheppen de tijd als sociaal relevant verschijnsel?' en, in een tweede stadium, "Welke mechanismen verwezenlijken die eigenschappen?". Het is verwonderlijk dat men deze vragen, die nochtans op een duidelijke wijze door de 'sociologisering van de tijd' worden aange-reikt, nog niet eerder heeft gesteld. De reden daarvoor dient m.i. te worden gezocht in de schijnbare vanzelfsprekendheid van de tijd. De overgrote meerderheid van de sociologen die over de tijd hebben ge-schreven, vinden de tijd blijkbaar zo vanzelfsprekend dat zij een definitie overbodig achten, met het gevolg dat zij weinig inzicht verwerven in de eigenschappen van een gegeven werkelijkheid die nodig en vol-doende zijn om de tijd te concipiëren en te meten.

3. Een definitie van de tijd.

In de plaats van een definitie van de tijd vindt men in de sociolo-gische literatuur dikwijls een vage verwijzing naar één of andere manier van tijdsmeting of -registratie. Uitdrukkingen als "kalendertijd", "uurwerk-tijd" en "astronomische tijd" zouden dan moeten duidelijk maken wat men onder "tijd" verstaat. Daarnaast wordt ook, met uitdrukkingen als "de Newtoniaanse tijd" en "de tijd van Einstein" verwezen naar tijdsconcepten uit de fysica, alsof die uitdrukkingen onmiddellijk duide-lijk zijn en in de natuurkunde niet het voorwerp vormen van tegenge-stelde interpretaties (vgl. Costa de Beauregard, 1981; Capec, 1981; Dingle, 1981). Meest van al nog beroept men zich op een intuïtief tijdsbegrip, hetzij door te veronderstellen dat iedereen wel weet wat "tijd" is, hetzij door een vluchtige verwijzing naar Bergson of Husserl in te lassen. Het lijkt me echter nuttig een uitdrukkelijke definitie van het tijdsconcept en de tijd te hanteren. Als men aanneemt dat de tijd als zinvol en relevant sociaal verschijnsel een product is van het men-selijk handelen, kan men de eigenschappen van de orde die door de tijd abstract en symbolisch worden voorgesteld, identificeren op basis van de voorwaarden die noodzakelijk en voldoende zijn om de tijd te concipiëren en te meten.

Elk begrip dat ons toelaat oordelen te vellen over de veranderlijkheid of de onveranderlijkheid van fenomenen, en dat ons tevens de mogelijk-hed biedt gebeurtenissen transitief te ordenen in termen van voor en na, beschouw ik als een tijds-categorie. Het hanteren van dergelijke begrippen veronderstelt een bepaalde evolutie van de species en vormt, binnen elke individuele, ontologische tijd, het voorwerp van een psycho-genese. In wat volgt beschouw ik die capaciteit echter als het studie-

domein van de bioloog en de psycholoog, en als een gegeven voor de socioloog. Het zijn de voorwaarden waaronder en de wijze waarop dergelijke begrippen bij het sociaal handelen kunnen worden gebruikt, waarnaar hier de aandacht gaat.

Die focus levert meteen een eerste criterium om de adequaatheid van de definitie te beoordelen. De sociale actoren moeten die begrippen immers kunnen gebruiken om de tijd waar te nemen en te meten. Op basis van de definitie betekent dit dat het moet mogelijk zijn de tijd te meten aan de hand van elke reeks van verschijnselen die oordelen over relatieve veranderlijkheid en sequentie mogelijk maken. Dat dit ook inderdaad het geval is, moge blijken uit de algemene definitie van de tijdsmeter zoals Gerald Clemence, een vooraanstaande autoriteit op dat vlak, die heeft gegeven: "Any repetitive phenomen, whatever, the recurrence of which can be counted, is a measure of time" (1981: 406). Slechts twee voorwaarden worden hier gesteld: het beschikken over een wederkerend verschijnsel en het kunnen tellen en ordenen van het aantal niet-simultane verschijningen. Die voorwaarden veronderstellen een bepaalde eigenschap van de relatie tussen de waarnemer-actor en de werkelijkheid. Deze moet van een reeks verschijnselen of gebeurtenissen aannemen dat zij, in de relevant geachte opzichten, dezelfde zijn, d.w.z. dat men, op één of andere manier en in bepaalde opzichten, onveranderlijkheid moet veronderstellen. Men kan van een reeks niet-simultane gebeurtenissen immers niet a-priori aannemen dat ze dezelfde zijn. Het tellen van de verschijnselen veronderstelt verder dat we ze sequentieel kunnen ordenen, bv. als een reeks natuurlijke getallen. Ook in dit verband kan men niet a-priori aannemen dat de verschijnselen die wij achtereenvolgens menen waar te nemen, sequentieel geordend zijn. Die ordening dient, net zoals de gelijkwaardigheid van de niet-simultane verschijnselen, te worden beschouwd als een veronderstelling over de werkelijkheid, die moet worden gemaakt om de tijd te meten.

We kunnen van een werkelijkheid, of van een reeks geselecteerde variabele eigenschappen, slechts zeggen dat ze temporeel is, als de tijd kan worden beschouwd als een eigenschap van die werkelijkheid. In operationele termen betekent dit dat die werkelijkheid ons moet toelaten de tijd te meten en aan te duiden. Dat veronderstelt twee noodzakelijke en voldoende voorwaarden: selectieve onveranderlijkheid die ons moet toelaten bepaalde niet-simultane gebeurtenissen te beschouwen als wederkerendheden, en sequentiële orde die ons moet toelaten de niet-simultane verschijnselen, die als referentiepunten worden gebruikt, eenduidig te ordenen. Alvorens ze verder te hanteren, lijkt het me nuttig toch minstens één kenmerk van deze conceptie te belichten en in ver-

band te brengen met de sociologische literatuur over de tijd.

Als de tijd een abstracte voorstelling is van de door de sociale orde verwezenlijkte relatieve invariantie en sequentiële orde, kan men de tijd niet beschouwen als iets dat primitiever is dan de orde of aan het bestaan ervan voorafgaat. Een uitspraak zoals die van Giddens (1979: 199) "To speak of social stability cannot involve abstracting from time, since 'stability' means continuity over time" kan dan ook evengoed worden omgekeerd zonder daardoor onjuist te worden: "to speak of time cannot involve abstracting from social stability, since 'time' means continuity or social stability". De tijd kan m.a.w., zoals Giddens dat doet, niet worden beschouwd als iets dat primitiever of oorspronkelijker is dan de orde of los van de orde kan worden begrepen. Men zou tegen deze stelling kunnen inbrengen dat de orde die wordt verondersteld, tot de wereld van de natuurverschijnselen behoort en de veronderstelde selectieve onveranderlijkheid en sequentie derhalve reeds gegeven zijn in bv. de equivalentie van de aanduidingen op een wijzerplaat en de richting van de beweging van de wijzers van het uurwerk.

Een dergelijk argument veronderstelt echter dat een relationele categorie die relevant is voor het beschrijven van de orde van de natuurverschijnselen ipso facto en zonder specificatie ook relevant is voor de sociale orde. Erger nog, zij veronderstelt dat het onderkennen van orde in de natuur uiteindelijk geen sociaal handelen is. Dat argument lijkt me dan ook volkomen onhoudbaar.

Tijd en orde ontstaan samen of, beter, tijd en de reflexie over de orde in het algemeen en de sociale orde in het bijzonder, zijn contemporain. Het is niet mogelijk orde te onderkennen zonder dat deze meteen een temporele orde is, doch het is evenmin mogelijk over de tijd te spreken zonder orde te veronderstellen. Precies daarom is het naïef de tijd te benaderen als een gegeven middel waarmee tijdsmanipulaties kunnen worden doorgevoerd, zonder zich af te vragen waarom deze laatste mogelijk zijn. Het gebruik en het manipuleren van de tijd, veronderstellen relatieve invariantie en sequentiële orde en zijn uiteindelijk steeds een manipulatie van deze laatste. Een studie van de tijd die daar geen rekening mee houdt, is even naïef als een studie van het geld zou zijn, die wel de circulatie van symbolen bestudeert, doch daarbij geen oog heeft voor instellingen als de staat, de banken of de productierelaties.

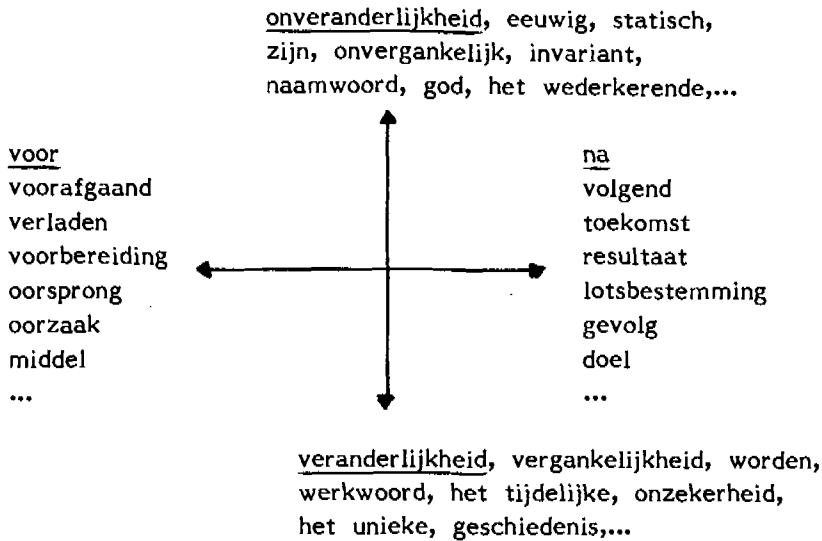
4. De temporele dimensies van het handelen.

Aangezien selectieve onveranderlijkheid en sequentiële ordening noodzakelijke en voldoende voorwaarden zijn om de tijd te concipiëren en te meten, kan van een bepaalde werkelijkheid enkel dan worden gezegd dat ze temporeel is, als ze wordt gekenmerkt door selectieve of relatieve onveranderlijkheid en sequentiële ordening.

Daarmee is geantwoord op de in de inleiding gestelde vraag naar de basisvoorwaarden van temporele ordening. Selectieve onveranderlijkheid en sequentiële orde scheppen de tijd en maken van de tijd een wezenlijk bestanddeel van het handelen dat door die eigenschappen wordt gekenmerkt. De tijd verschijnt hier dus als een abstractie van een aantal eigenschappen van de sociale organisatie, die op haar beurt kan worden gebruikt om die organisatie te begrijpen en te beheersen. Gemakshalve zal ik die eigenschappen, verder 'dimensies van het temporele' genoemd, hier voorstellen als orthogonale assen, zonder daarbij te willen suggereren dat zij altijd op intervalsniveau worden gedacht of gemeten en onafhankelijk zijn van elkaar. In figuur 1 worden die assen omschreven aan de hand van een aantal begrippen die enkel bedoeld zijn als een eerste verduidelijking van het schema.

De uitdrukkelijke omschrijving van de eigenschappen waarvan de tijd een abstracte voorstelling is, maakt het mogelijk het programma dat door de theoriekritiek wordt aangereikt, alsook het voorwerp van een sociologie van de tijd, te verduidelijken. De vraag om de orde- en regelmaatbeschrijvende begrippen gevoelig te maken voor het feit dat orde en regelmaat steeds over en in de tijd bestaan, is eigenlijk verkeerd gesteld. De theoretische ambitie die erdoor wordt aangereikt kan beter worden verwezenlijkt door te stellen dat orde- en regelmaatbeschrijvende begrippen steeds de factoren moeten aanduiden, die bijdragen tot de verwezenlijking van selectieve onveranderlijkheid en sequentiële ordening of, precieser geformuleerd, die bijdragen tot de mogelijkheid om te handelen in de veronderstelling dat relevante aspecten van de omgeving relatief onveranderd blijven en relevante gebeurtenissen zich in een bepaalde sequentie voordoen.

FIGUUR 1: De dimensies van het temporele.



Het speuren naar die factoren is de opdracht van de sociologie van de tijd. Die sociologie dient m.a.w. na te gaan hoe de tijd, als een abstractie van een aantal eigenschappen van de sociale organisatie, tot stand komt, zich over de tijd wijzigt in antwoord op veranderingen in de sociale organisatie, gebruikt wordt om die organisatie te begrijpen en te coördineren en daardoor bijdraagt tot veranderingen in die organisatie. Binnen het bestek van dit artikel is het niet mogelijk dat programma als paradigma uit te werken en de door de sociologie van de tijd reeds verworven inzichten in het licht van de hier voorgestelde definitie en benaderingswijze te herinterpreteren. De kernvraag van de sociologie van de tijd betreft uiteraard de wijze waarop selectieve onveranderlijkheid en sequentiële orde worden verwezenlijkt. Die vraag dient echter te worden gesteld in het licht van het conventionele karakter van het handelen, waaruit volgt dat selectieve onveranderlijkheid en sequentiële orde uiteindelijk een kwestie van afspraak, conventie, aanneming en geloof zijn. De tijd, dat is selectieve invariantie en sequentiële orde, wordt bv. verondersteld bij het schrijven en het lezen van dit artikel. Deze tekst kan trouwens, zoals elke tekst, worden gebruikt als een tijdsmeter die, via het tellen van wederkerende elementen als bladzijden, woorden of vertrouwde ideeën, een telling en aanduiding van de tijd toelaat. Voor mij is deze tijdsmeter op dit ogenblik

zelfs relevanter dan mijn polshorloge. Een telling van de thema's die ik mij voorgenomen heb te behandelen en die reeds zijn uitgeschreven, geven mij een voor mij veel duidelijker en zinvoller beeld van wat met de tijd is gebeurd, dan een vergelijking van twee standen van de wijzers van een horloge. Het temporeel karakter van de tekst, dat blijkt uit de mogelijkheid hem als een tijdsmeter te gebruiken of in verband te brengen met de metingen van een andere tijdsmeter, is tevens een noodzakelijke voorwaarde van de begrijpbaarheid ervan. Bij het schrijven van een tekst worden een aantal uitgangspunten, aannemingen, betekenissen en spelregels invariant gehouden, terwijl de tekst zelf erop gericht is andere standpunten en betekenissen te veranderen. Zonder het geheel van die invariante elementen, gaande van de regels betreffende de ordening van de letters tot de uitgangspunten die door de aanhangers van een school of strekking worden gedeeld, zou de verandering van de andere elementen van de tekst niet mogelijk zijn. De opdeling van de tekst in wat variant en invariant is, en waarvoor de lezer en de auteur moeten terugvallen op de conventies van hun cultuurgemeenschap, vormt meteen een eerste dimensie van de temporaliteit van de tekst. Daarnaast wordt ook aangenomen dat de ordening van de symbolen en van de ideeën en betekenissen die ermee worden uitgedrukt, niet toevallig is. De tekst verschijnt niet alleen - wordt niet alleen geschreven en gelezen - als een lineaire reeks van symbolen, hij veronderstelt eveneens een tijdsextensie waarop die symbolen worden gerangschikt. De "flashback", de herinnering, het verhaal dat in de toekomst begint en zijn voorwaarden in het verleden gaat zoeken, vertegenwoordigen gezamenlijk een breuk met deze regel. Integendeel, zij maken des te meer aanspraak op de gegevenheid en de vertrouwdheid van de lineaire tijdsextensie naarmate zij de lezer verplichten de tijdsordering, op basis van oorzaak-gevolg en middel-doel relaties, te reconstrueren. De lees- en begrijpbaarheid van een tekst zijn ondermeer afhankelijk van de conventies die aan die tekst meteen een temporeel karakter geven of, anders en algemeen gesteld, de sociale relevantie van de tijd - in het hier uitgewerkte voorbeeld als een code die de tekst begrijpbaar kan maken - is afhankelijk van de veronderstelling dat de sociale en de culturele omgeving op belangrijke punten gekenmerkt wordt door selectieve invariantie en sequentiële ordening.

Die veronderstellingen worden meestal onbewust gemaakt. In onze onmiddellijke ervaring verschijnt de tijd meestal als een conditie of als de 'natuur der dingen'. In feite veronderstelt het leven in en met de tijd een delicate consensus over de eigenschappen van de sociale en culturele orde. Die eigenschappen worden daarenboven gekenmerkt door het feit dat hun bestaan of werkelijkheidsgehalte afhankelijk is van hun ge-

loofwaardigheid. Het 'time is money' van Benjamin Franklin reikt op dit punt een inzicht aan dat veel diepzinniger is dan Franklin blijkbaar vermoedde. Tijd is niet alleen geld omdat hij onder bepaalde, overigens vrij restrictieve voorwaarden, voor geld kan worden geruild. Tijd is ook als geld omdat de relevantie van de tijd afhankelijk is van het geloof in de selectieve invariantie en de sequentiële ordening van het gedrag van de ander, net zoals de waarde van het geld afhankelijk is van vertrouwen of van het geloof dat het door anderen als ruilmiddel zal worden aanvaard.

In de hier voorgestelde benaderingswijze verschijnt de tijd als een veralgemeende symbolische voorstelling van de eigenschappen van ons eigen handelen, met name van de selectieve invariantie en de sequentiële orde die we in ons handelen verwezenlijken en in de natuur menen te onderkennen. De tijd is een maat der dingen omdat, uiteindelijk, de mens de maat is van alle dingen. Dat uitgangspunt impliceert dat de tijd een belangrijke rol speelt in onze opvattingen over orde en de wijze waarop we orde scheppen of, anders gesteld, dat concepties van de tijd meteen ook concepties zijn van de orde en omgekeerd. Het is dit thema - de concepties van de tijd en hun relatie met de conceptie van orde - waartoe ik me hier verder beperk en waarop ik de bruikbaarheid van de onderscheiden dimensies van het temporele wil toetsen.

5. De conceptie van de tijd en de conceptie van de orde.

Bij deze exploratie beperk ik me tot de Westerse cultuur, meer bepaald tot de Griekse filosofische, de bijbelse en christelijke en de wetenschappelijke voorstellingen. De aandacht gaat hier uitsluitend naar culturen die de tijd meten aan sociaal exogene verschijnselen zoals de rotatie van de aarde of de standen van de maan, en waar de sociaal endogene meting aan de hand van wederkerende handelingen een secundaire rol heeft gekregen. Bij een dergelijke wijze van tijdsmeting kan het verstrijken van de tijd worden benaderd als een verschijnsel dat zich los en onafhankelijk van het menselijk handelen voordoet. Het gebruik van sociaal exogene referentiepunten, gekoppeld aan het geloof dat het eigen handelen of dat van een bevoorrecht tussenpersoon de tijd niet kan beïnvloeden, is onderscheidend voor de hier beschouwde concepties van de tijd (cf. Eliade, 1975: 60-98; Neher, 1975: 117-92). Deze specificiteit werd door Weber beschreven aan de hand van het onderscheid tussen het magische en het religieuze denken. Het is mijn bedoeling na te gaan of de in de literatuur aanwezige beschrijvingen van de Griekse, Joods-christelijke en wetenschappelijke concepties van

de tijd kunnen worden weergegeven, verduidelijkt en aangevuld aan de hand van de hier voorgestelde benaderingswijze en dimensies.

De besluiten waartoe deze oefening zal leiden zijn:

ten eerste, dat de orde in het beschouwde cultuurgebied steeds wordt gedacht als een indeling van de werkelijkheid in het relatief invariante en relatief variante, en als sequentiële ordening;

ten tweede, dat de concepties van de tijd, of van de getemporaliseerde orde, eigenlijk kunnen beschouwd worden als voorstellingen van de wijze waarop, enerzijds het relatief variante en het relatief invariante met elkaar in verband worden gebracht, anderzijds de sequentiële orde wordt verwezenlijkt;

ten derde, dat die concepties van de getemporaliseerde orde vrij invariant zijn gebleven over hun pre-wetenschappelijke en wetenschappelijke belichamingen, en vandaag nog steeds de basismodellen leveren van waaruit o.m. sociologisch over het verschijnsel tijd wordt nagedacht.

5.1. De temporele dimensies als dimensies van ordening.

Het leven in de tijd, d.w.z. het benaderen van de werkelijkheid als een temporeel verschijnsel, blijkt in de hier beschouwde concepties van de tijd gepaard te gaan met een opdeling van de werkelijkheid, met inbegrip van wat Parsons de "ultieme werkelijkheid" noemt, volgens de dimensies van het temporele. De werkelijkheid wordt dan geklasseerd of in kaart gebracht op de assen veranderlijk/onveranderlijk en voorafgaand/volgend. Dergelijke classificaties zijn daarenboven niet neutraal. Zeker in het hier beschouwde cultuurgebied is er een tendens om het onveranderlijke wezenlijk en het voorafgaande bepalend te achten. De tijd verschijnt in de filosofische, religieuze en wetenschappelijke opvattingen dan ook niet alleen als een cognitief of adaptief object waarmee we de werkelijkheid proberen te begrijpen en te beheersen, doch eveneens als een evaluatief symbool dat, zoals we verder zullen zien, doorgaans een grotere normatieve kracht verleent aan het relatief onveranderlijke in het verleden. Dat is bv. heel duidelijk merkbaar in de pejoratieve connotatie die, ondanks de Reformatie en de secularisering, aan de term "het tijdelijke" is blijven kleven. De affiniteit van het onveranderlijke met het wezenlijke komt heel duidelijk tot uiting in de gelijkheid die wordt gelegd tussen het sacrale en het tijdsloze of onveranderlijke enerzijds, het profane en het veranderlijke anderzijds. Deze gelijkheid vindt men niet alleen in de filosofische en religieuze opvattingen. Zij blijkt eveneens, en op een nog duidelijker wijze, uit het wetenschappelijk zoeken naar invarianten. In elke wetenschappelijke

benadering vinden we steeds een aantal begrippen, processen of niveaus die het *wezenlijke* en het *relatief onveranderlijke* proberen weer te geven: D.N.A. en het genetisch programma in de biologie; de persoonlijke identiteit in de studie van de persoonlijkheid; het fiduciair en het cultureel systeem en de constitutieve symboliek op de verschillende niveaus van het Parsoniaanse handelingsschema; het begrip bevolking in de evolutieleer; de wetten van de mechanica in de studie van het zonnestelsel; de relativiteitstheorie als invariante relatie tussen tijd, materie en energie, enz.

Het beschouwen of benaderen van een werkelijkheid als temporeel blijkt meteen een speurtocht naar het relatief invariante te impliceren. Dit lijkt een universele covariant te zijn van de temporele benadering van de werkelijkheid. Daarnaast tekenen zich variaties af in de wijze waarop het onveranderlijke wordt gedacht en in de waardering van de als "onveranderlijk" en "veranderlijk" onderscheiden domeinen. Het zijn deze variaties waarop de Griekse filosofische en de joods-christelijke concepties van de tijd doorgaans met elkaar worden vergeleken en gecontrasteerd (bv. Tillich, 1936; Larre, 1975; G. Lloyd, 1975; Pinakkar, 1975; Nakamura, 1981; Needham, 1981). Tussen de Griekse en de bijbelse voorstellingen - de christelijke conceptie verschijnt, zeker vanaf Augustinus, als een mengvorm van neo-Platonische en Hebreeuwse opvattingen - is er een duidelijk verschil in de ultieme voorstelling van het invariante, die tevens de waardering van het tijdelijke sterk kleurt.

In de Griekse filosofische traditie vindt men vanaf Parmenides een duidelijk onderscheid tussen het tijdloze of het atemporele en het tijdelijke of veranderlijke. Het tijdloze werd aanzien als het *wezenlijke*, enkel kenbaar via de rede en duidelijk onderscheiden van de temporele werkelijkheid die aan verandering onderhevig is (R. Lloyd, 1975). Plato legt een relatie tussen het atemporele en het temporele door te stellen dat het tijdloze, dat tevens het ideale, het *wezenlijke* is, zich op een onvolkomen wijze in het tijdelijke weerspiegelt (Lovejoy, 1953; Russel, 1981; Benjamin, 1981). Het ordenend principe van de werkelijkheid verschijnt hier dus als atemporeel (Yakar, 1971). Het is eeuwig, niet in de betekenis van bestaande voor alle tijden, doch in de betekenis die Parmenides aan dat begrip heeft gegeven: "het is nooit geweest, zal nooit zijn, want het is nu, volledig en tegelijkertijd" (o.c. Lloyd, 1975).

Deze voorstelling reikt de visie van een volledig gerationaliseerd universum aan, opgebouwd volgens een model dat zelf buiten de tijd staat (Lovejoy, 1953). De tijd verschijnt er slechts als een as waarop het tijdloze model van de werkelijkheid zich projecteert. Daarom kan van

de Griekse conceptie worden gezegd dat ze ruimtelijk is: de tijd is slechts een vierde ruimtelijke dimensie (cf. Neher, 1975; Pàttaro, 1975). Aangezien een eeuwig, tijdloos model zich in de werkelijkheid projecteert, doet het er eigenlijk niet toe of de tijd vooruit of achteruit loopt. Het zijn wij die, gekluisterd aan onze temporele conditie, langs de ruimtelijke as van de tijd moeten lopen om, beetje bij beetje, de projectie van het eeuwige ordeningsprincipe te ontdekken. Deze conceptie heeft, zoals we verder zullen zien, een uiterst belangrijke rol gespeeld in de wetenschappen, vooral dan in de natuurwetenschappen. Zij verschilt vrij grondig van de uitgangspunten van de joods-christelijke traditie.

In de klassieke Hebreeuwse conceptie van de ultieme ordening, bestaat alles in de tijd (Russel, 1981; Pàttaro, 1975). De werkelijkheid in haar geheel wordt in feite beschouwd als delend in het lot van het individu. De cosmos heeft een duidelijk begin- en eindpunt en verwezenlijkt zich over de tijd (Russel, 1981). Zelfs god, het ultieme ordenend principe, bestaat in de tijd. Hij wordt aanvankelijk niet gedacht als eeuwig in de atemporele betekenis die de Griekse traditie aan dat begrip heeft gegeven. Hij bestaat voor alle tijd maar handelt in de tijd en zelfs de schepping neemt tijd in beslag (Neher, 1975). In deze conceptie worden de ultieme werkelijkheid en het ultieme ordeningsprincipe dus in veel grotere mate dan in het Griekse denken het geval is, in de tijd geplaatst, met het gevolg dat de tijd en het tijdelijke of de as van de sequentiële ordening, niet alleen relevant doch daarenboven gesacraliseerd wordt (Yakar, 1971; Needham, 1981: 132). Deze voorstelling verleent belang aan de sequentiële ordening en aan de geschiedenis omdat deze kunnen worden geïnterpreteerd als de verwezenlijking van gods plan of van het ultieme ordeningsprincipe (Neher, 1975; Russel, 1981). De Bijbel zelf biedt zich trouwens aan als een geschiedenisboek en die geschiedenis is, vooral in de klassieke Hebreeuwse traditie, een open en creatieve geschiedenis die werd ingezet door een scheppende daad en waarvan elk moment beslissend blijft (Pàttaro, 1981; Neher, 1975). In het werk van o.m. Max Weber (1958) en Robert Merton (1970) verschijnen deze lineaire conceptie van de tijd en de sacralisering van het tijdelijke als de belangrijke motiverende factoren van een actieve wereldlijkheid.

In de concepties van de tijd kan men steeds zowel de problematiek van het relatief invariante als de sequentiële ordening onderkennen. In de studie van de tijdsconcepties worden de Griekse en de Hebreeuwse (of joods-christelijke) voorstellingen echter hoofdzakelijk gecontrasteerd in het licht van hun benadering van de sequentiële orde. De concepties

van de tijd worden van elkaar onderscheiden op basis van, ten eerste, de waardering die wordt opgebracht voor het veranderlijke of het "tijdelijke" (sic), ten tweede, het cognitief verschil in de voorstelling van de sequentiële ordening, als respectievelijk een lineaire of historische ontwikkeling in het Hebreeuwse denken en een cyclische ontwikkeling van eeuwig wederkerende gebeurtenissen, in het Griekse denken (voor een voorbehoud m.b.t. deze opdeling, zie Lloyd, 1975). Aan de voorstelling van de as van relatieve invariantie wordt daarbij weinig aandacht besteed. Die benaderingswijze is dan ook grotendeels een studie van het historisch bewustzijn geweest. De belangstelling voor en de houding t.o.v. de geschiedenis en de geschiedschrijving werden trouwens veelvuldig gehanteerd om de tijdsconceptie van culturen te beoordelen (Tillich, 1936; Larre, 1975; Lloyd, 1975; Panikkar, 1975; Nakamura, 1981; Needham, 1981). Zo groot is het belang dat aan de sequentiële ordening wordt gehecht, dat culturen met weinig belangstelling voor de geschiedenis 'atemporeel' worden genoemd (cf. Needham, 1981: 130).

Die eenzijdigheid in de benadering van de concepties van de tijd is zo mogelijk nog meer uitgesproken in de specifiek sociologische literatuur. Op micro-niveau, bij de studie van de individuele tijdsperspectieven, vindt men geen aandacht voor de as van relatieve veranderlijkheid. Het individueel gedrag wordt er enkel onderscheiden op basis van de wijze waarop het individu de tijdsextensie of de tijd als as van sequentiële ordening, benadert. Hetzelfde geldt voor de studies op macro-niveau, waarin de tijd bijna uitsluitend wordt benaderd in termen van toekomstperspectieven of via het onderscheid tussen de verleden-, heden- of toekomstgerichtheid van groepen en culturen (Cosser en Cosser, 1963; Bell en Mau, 1970; Reszohazy, 1970; Nowotny, 1975; Luhmann, 1976; Martins, 1974: 266-67; Bergman, 1983: 474). Men heeft in deze studies vooral aandacht voor de gerichtheid op het verleden, het heden of de toekomst en voor de wijze waarop de relatie tussen verleden en toekomst wordt gedacht en voorgesteld. De studie van de tijdsconcepties in een breed vergelijkend perspectief, toont nochtans aan dat de as van sequentiële ordening in zekere zin ondergeschikt is aan de as van relatieve veranderlijkheid. Het erkennen van sequentie veronderstelt trouwens selectieve invariantie. In het Griekse en het Indische denken zien we heel duidelijk dat een atemporele definitie van het invariante tot een devaluatie van de as van de sequentiële ordening leidt.

Naast die eenzijdigheid wordt de studie van de concepties van de tijd ook gekenmerkt door een relatief gebrek aan aandacht voor de wijze waarop de temporele dimensies worden gedacht. Men beperkt zich in

grote mate tot het onderscheiden van concepties op basis van het belang dat wordt gehecht aan de polen van de temporele dimensies - bv. verleden- vs. toekomstgerichtheid - zonder na te gaan hoe het veranderlijke in verband wordt gebracht met het onveranderlijke of hoe de relatie tussen verleden en toekomst wordt gedacht. Het thema van de "open toekomst" (zie bv. Lovejoy, 1953 en Luhmann, 1976) waarin de normatieve kracht van het verleden als richtsnoer van de toekomst centraal staat en waarin de aandacht dan gaat naar de wijze waarop de as van de sequentiële ordening wordt voorgesteld, vormt daarop een uitzondering.

Het is m.i. echter precies in termen van deze relaties dat de onderscheiden concepties het best kunnen worden vergeleken en dat de relevantie van die concepties voor de benadering en de verklaring van de werkelijkheid en het handelen, het duidelijkst wordt.

5.2. Voorstellingen van de verwezenlijking van de temporele dimensies: de as van de relatieve veranderlijkheid.

In de eerder besproken religieuze en filosofische concepties van de tijd, vinden we steeds een voorstelling van de relaties tussen de polen van de temporele dimensies: tussen het veranderlijke en het onveranderlijke en tussen het voorafgaande en het volgende. De voorstelling van de relatie tussen het veranderlijke en het onveranderlijke vindt men in de conceptie van de relatie tussen, enerzijds de ultieme werkelijkheid, het uiteindelijke orderingsprincipe of god, anderzijds de zichtbare werkelijkheid en het menselijk handelen. Men denke bv. aan de voorstelling van de relatie tussen god en het menselijk handelen (Yakar, 1971; Neher, 1975; Pàttaro, 1975; Russel, 1981), aan de relatie tussen de platonische vormen en de materiële werkelijkheid (Lovejoy, 1953; Benjamin, 1981) of aan de daaraan verwante voorstelling van de relatie tussen de tijdloze essentie en de illusoire veranderlijkheid in het klassieke Indische denken (Nakamura, 1981).

In het Griekse denken is het orderingsprincipe atemporeel en reflecteert het zich, op een onvolkomen wijze, in het veranderlijke of het "tijdelijke". Die conceptie van de as van relatieve veranderlijkheid heeft een belangrijke rol gespeeld in de wetenschap. Het is de conceptie van Newton en van de klassieke mechanica en, meer nog, van de relativiteitstheorie. Het is in deze laatste dat zij haar meest perfecte vorm

en uitdrukking heeft gekregen. In de vergelijkingen van Minkowski wordt de tijd beschouwd als een vierde ruimtelijke dimensie, met het gevolg dat elke beweging in de tijd kan worden beschreven als een statische curve in een vier-dimensionele ruimte. "Als alle bewegingen op die manier worden beschreven" schrijft Cunningham in "The principle of Relativity", "dan worden zij tijdloze verschijnselen in een vier-dimensionele ruimte. De hele geschiedenis van het fysisch systeem verschijnt dan als een onveranderlijk geheel" (o.c. Capek, 1981: 434). In één van de toonaangevende interpretaties van de relativiteitstheorie is alles al "geschreven" en hebben wij slechts de illusie van verandering omdat we ons, grotendeels onwetend, voortbewegen langs één van de ruimtelijke dimensies (Costa de Beauregard, 1981: 430). In de menswetenschappen vinden we gelijkaardige opvattingen, alhoewel zelden onder een even zuivere en extreme vorm als in de vergelijkingen van Minkowski en de statische interpretatie van de relativiteitstheorie. In de idee van een aangeboren "deep structure grammar" van Noam Chomsky en in het structuralisme van Claude Levi-Strauss, verschijnen atemporele ordeningsprincipes als modellen die zich in de meer veranderlijke en direct waarneembare werkelijkheid weerspiegelen.

In het algemeen kan worden gesteld dat in dit model de as van relatieve veranderlijkheid wordt verwezenlijkt door twee of meer niveaus van ordening te onderscheiden, die in een hiërarchische relatie staan en waarvan er minstens één tijdloos is en de ordening van de andere niveaus regelt. Ik zal dit model, waarin het atemporele zo'n belangrijke rol speelt, het reflectief-geometrische noemen. Een illustratie van dit model vindt men bv. bij Giddens. Zijn structuurbegrip, dat verwijst naar de "rules and resources, organized as properties of social systems", is atemporeel. De sociale systemen, waarvan de reproductie door die regels en factoren worden beheerst, bestaan daarentegen in de tijd en de ruimte, en zijn a.h.w. de steeds gerecreëerde of gereproduceerde reflecties van de structuur (1979 : 59-66). Zijn kritiek op het functionalisme en het structuralisme, die zijn beslag krijgt in het begripsmatig onderscheid tussen een atemporele "structuur" en een temporeel "systeem", kan dan ook worden beschouwd als een poging om het reflectief-geometrisch concept van de tijd te betrekken bij de analyse van de sociale structurering. Die poging kan worden voorgesteld als een kritiek op het structureel-functionalisme omdat deze stroming, zoals we verder zullen zien, een radicaal verschillend tijdsconcept hanteert. Een getemporaliseerde theorie van het handelen heeft Giddens met zijn kritiek nog niet aangereikt. Hij zegt immers niet hoe men uit de waarneembare eigenschappen van het systeem de regels kan aflezen die de reproductie en de verandering van dat systeem beheersen. Hij geeft

m.a.w. niet aan hoe de door de theorie onderscheiden domeinen van het relatief invariante en het relatief veranderlijke, empirisch met elkaar in verband kunnen worden gebracht. Een initiële en schijnbaar vrij ondoordachte optie voor het reflectief-geometrisch tijdsconcept van Griekse afkomst, blijkt echter duidelijk uit de wijze waarop Giddens het relatief invariante definiëert.

De Joods-Christelijke traditie reikt een heel ander model aan. In de bijbelse conceptie van de ultieme ordening bestaat alles in de tijd (Russel, 1981; Pàttaro, 1975). In de bijbelse conceptie verschijnt de relatie tussen god en het uitverkoren volk of, veralgemenend, tussen het ordeningsprincipe enerzijds, de geschiedenis en het handelen anderzijds, niet meer als een kwestie van reflectie. Die relatie wordt gedacht als een verbond, d.w.z. als een interactieve relatie waarin één van de partijen uiteindelijk oriënterend is, doch die zich over de tijd voltrekt, historisch is en gekenmerkt wordt door onzekerheid (Yakar, 1971; Neher, 1981).

In deze conceptie van de tijd wordt het ordescheppend principe in de tijd gesitueerd en is er een ongelijke interactie tussen het stabiele of relatief minder veranderlijke en het relatief meer veranderlijke.

Deze interactief-historische conceptie van de tijd heeft eveneens, alhoewel veel later dan de reflectief-geometrische voorstelling, een rol gespeeld in de wetenschap. Belangrijke elementen ervan zitten vervat in de thermodynamica. Een vrij zuivere, haast paradigmatische versie ervan vindt men in de Darwiniaanse evolutieleer. In de sociologie vinden we dit model vooral terug in de handelingstheorie van Parsons. Het ordeningsprincipe wordt daarin voorgesteld a.h.v. de functie "patroonbehoud". In de Parsoniaanse versie van het structureel-functionalisme wordt die functie toegewezen aan het symbolisch erfgoed omdat, aldus Parsons, symbolen de capaciteit hebben om hun materiële en menselijke dragers, en derhalve ook hun originele sociaal-culturele matrijs, te overleven. Deze capaciteit tot duurzaamheid betekent echter niet dat de symbolensystemen of, zoals Parsons het noemt, het "cultureel systeem", atemporeel zijn. Hun verandering over de tijd verschijnt in het neoevolutionisme van Parsons daarentegen als een centraal element van maatschappijverandering. Zij worden in de Parsoniaanse handelingstheorie echter wel benaderd als relatief minder veranderlijk. Tussen de systemen van symbolen enerzijds, het gedragsorganisme, de persoonlijkheid en het sociaal systeem anderzijds, wordt door middel van de zogeheten "cybernetische hiërarchie" een ongelijke interactie geponeerd, waarin het eerste een oriënterende, de andere een conditionerende rol spelen.

In dit interactief-historisch model verschijnt de as van sequentiële ordening als een relevant en problematiseerbaar gegeven. Dit verklaart misschien ook waarom Martins (1974 : 246-250) in zijn evaluatie van de aandacht die door de verschillende sociologische stromingen wordt besteed aan de fenomenen proces, diachronie, wording en verandering, tot het besluit kwam dat deze het grootst is in het structureel-functionalisme.

De geschiedenis van de problematisering van de sequentiële ordening is nauw verbonden met het lot van de religieuze tijdsconcepties die aan de geschiedenis een sacrale betekenis hebben gegeven. Die geschiedenis loopt m.a.w. parallel met die van de secularisering.

5.3. Voorstellingen van de temporele dimensies : de as van sequentiële ordening.

Eén van de laatste eerbiedwaardige versies van een lineaire geschiedenis met god als centraal ordeningsprincipe, is de "Discours sur l'histoire universelle" van Bossuet geweest, dat voor het eerst in 1681 verscheen. Daarin stelt Bossuet expliciet het probleem van de verklaring van de sequentiële orde of van, zoals hij het noemt, "la suite des choses". Hij lost dat probleem op door god als ordeningsprincipe te poneren en de geschiedenis uiteindelijk als een theofanie voor te stellen. De Verlichting zal zijn lineair perspectief behouden, doch seculariseren. Die problematisering zal bijzonder scherpe vormen aannemen als, onder invloed van sociaal-economische ontwikkelingen en van de aspiraties van de opkomende bourgeoisie, de waardering van verandering positiever wordt en de vooruitgangsidee verschijnt als een nieuwe horizon en een nieuwe vorm van de geschiedenis. Het is in dat verband dat Luhmann (1976 ; zie ook Lloyd, 1953) spreekt van een verandering van de conceptie van de relatie tussen verleden en toekomst. De toekomst wordt geopend. Zij verschijnt niet langer als het beslag van het verleden. Het wordt een veld van nieuwe mogelijkheden.

Met de opkomst van die visie gaat de continuïteit van de sequentiële orde eigenlijk verloren. Deze kan in elk "heden" weer opnieuw in vraag worden gesteld. Daarmee is het probleem van de legitimering van het effect van het verleden op het heden en op de toekomst - van bv. ongelijkheid van kansen, strafregisters, definitieve statusallocaties e.d. - gesteld. Deze ontwikkelingen leiden naar een radicale problematisering van de sequentiële ordening, die o.m. aan de geschiedenis als kroniek

elk gezag en elke wetenschappelijke relevantie ontzegt. Van een opeenvolging van gebeurtenissen kan voortaan niet meer worden gezegd of ze sequentiëel geordend lijkt, omdat wij ze over de tijd hebben waargenomen, of daarentegen om één of andere reden een noodzakelijke orde vertoont. Sequentie als verschijnsel en sequentiële ordening worden m.a.w. duidelijk van elkaar onderscheiden. Het onderkennen van orde veronderstelt een kennis die niet meer in de sequentie is gegeven; de soort van kennis die ons bv. toelaat een reeks fragmenten uit een biografie of een reeks foto's van een persoon op verschillende leeftijden, die ons in een toevallige volgorde worden aangeboden, te ordenen op een sequentiële as.

De begrippen waarmee de wetenschap het probleem van de sequentiële ordening heeft benaderd, en die derhalve ook werden gehanteerd als de principes en legitimeringsgronden van de sociale sequentiële ordening, zijn genoegzaam gekend. Zij kunnen worden samengebracht onder de hoofdingen "oorzaak-gevolg" en "middel-doel" relaties. Zij veronderstellen een tijdsextensie en een temporele sequentie, doch drukken de bijkomende kennis uit die ons een verklaring van of reden voor die ordening geeft. De tijdsextensie zelf wordt slechts relevant naarmate relevante ervaringen een kenbare en herkenbare sequentiële ordening vertonen.

Men kan, in de wetenschap en in de werkelijkheidsbenadering in het algemeen, verschillende modellen onderkennen, waarmee een relevante tijdsextensie wordt gedacht en verwezenlijkt. Ongeacht het emotioneel of normatief gewicht dat men aan het verleden, het heden of de toekomst geeft, kan de ervaring mechanistisch of teleologisch worden benaderd. In het eerste geval wordt de prioriteit gegeven aan het verleden, aan het voorafgaande, aan de oorzaak of het middel. In het tweede geval aan het doel of aan de eind- of equilibriumstaat en de daartoe gemobiliseerde middelen en gevolgde wegen. In het eerste geval verschijnt de tijd als een opeenvolging van momenten zonder duur, in het tweede geval is de tijd een tijdsextensie en zijn verleden, heden en toekomst, via geheugen en doelgerichtheid, op elk ogenblik gegeven.

De natuurwetenschappen kunnen in hun benadering van de relatie tussen het verleden en de toekomst, de voorrang van het verleden, het voorafgaande of het middel aanvaarden op een wijze die voor de sociale wetenschappen ontoelaatbaar is. Dat verschil tussen de wetenschappen is een gevolg van wat soms de "gave van de verbeelding" wordt genoemd. Een gave die ons toelaat voorstellingen te vormen van het verleden en van de toekomst, en die voor gevolg heeft dat het studie-object van de sociale wetenschappen - de sociaal handelende actor - aan het heden

en het verleden ontsnapt op een manier die niet geldt voor de materie waarover de natuurwetenschapper zich buigt.

De creatie van een "open toekomst", het problematiseren van de continuïteit van de tijd, het verlaten van een deterministische visie op de geschiedenis en de legitimeringsproblemen die daarmee in het leven worden geroepen, kunnen worden beschouwd als de aanvaarding van die gave. Zij plaatsen ons op een heden van waaruit wij de extensie van de tijd steeds opnieuw moeten verwezenlijken.

In die positie die, zoals ik heb proberen aan te tonen, in grote mate kan worden beschouwd als het product van de secularisering van de lineaire conceptie van de tijd, heeft het verleden geen absolute voorrang meer. Het verleden is conditionerend voor de toekomst, maar de toekomst kan tegelijkertijd, onder de vorm van een utopie, een streefdoel, een plan, een waarde of een routine, zichzelf oriënteren en onze visie op het verleden via een andere lectuur van de geschiedenis bepalen. (cf. Martins, 1974 : 266-7; Luhmann, 1976, 1979 : 63 ; Bergmann, 1983 : 474)

In deze visie op het probleem van de sequentiële orde moet de tijds-extensie vanuit het heden worden gecreëerd. Hoe lang en ingewikkeld de geschiedenis van die idee ook moge zijn, eens duidelijk geformuleerd, verschijnt ze als een onmiddellijke implicatie van de aard van de tijd zelf. Immers, als de tijd een abstractie is, een logica of een reeks van bewerkingen waarmee we onze ervaringen ordenen, dan is het vertrekpunt de tijd van de waarnemer en diens ervaring.

Het is de grote verdienste van George Herbert Mead geweest dit uitgangspunt volkomen te hebben aanvaard. In zijn "Philosophy of the Present" vindt de tijd als constructie zijn uitgangspunt in de ervaring en de mentale activiteit van de waarnemer. Bij elke ervaring worden vanuit het heden de toekomst en het verleden gereconstrueerd, en de aldus gecreëerde tijdsextensie vormt tegelijkertijd een sequentiële ordening van verleden en toekomst en een tijdsperspectief dat de situatie definiëert (Bergmann, 1981). Op het belang van deze visie werd onlangs nog door Luhmann gewezen. Zij draagt bij tot een perspectiefverandering waarbij de aandacht verschuift van het handelen in de tijd (cf. Parsons, 1968 : 45 en 762) naar de wijze waarop de ervaring en het handelen de tijd als sequentiële ordening en extensie scheidt (cf. Luhmann, 1979). De producten van die schepping zijn een hypothetische toekomst die het gedrag kan oriënteren en een hypothetisch verleden dat geldt als een definitie van de situatie. Hiermee is een model aan-

gereikt waarmee de verwezenlijking van de sequentiële orde niet meer hoeft te worden begrepen als een keten van louter conditionerende oorzaak-gevolg relaties, doch kan worden benaderd als een sociaal zingevende activiteit.

Centraal in dat model staat de teleologie. De relatie tussen de toekomstvisie gebouwd op de huidige ervaring en het toekomstig handelen, is in essentie teleologisch. Daarom kan dit model in het licht van bestaande sociologische benaderingen op twee heel verschillende manieren worden geïnterpreteerd. De eerste daarvan wordt goed geïllustreerd door Giddens die stelt dat "the only teleology involved in social systems is that comprised within the conduct of social actors" (1979 : 112). Nu is de uitdrukking "within the conduct of social actors" niet zo duidelijk. Men kan echter onmogelijk aannemen dat daarmee alleen maar wordt bedoeld dat een handeling uiteindelijk altijd door een individu wordt gesteld, hoe onbelangrijk dat individu en zijn opvattingen ook mogen zijn voor de aard van de handeling en het tijdsperspectief waarin zij wordt geplaatst. Giddens bedoelt m.i. meer dan dat (cf. Giddens, 1979 : 111-30). Zijn uitspraak is een ontkenning van sociale teleologie. Volgens hem kunnen sociale systemen geen "behoeften", "functies", "doelen" of "redenen" hebben die niet behoren tot de bewustzijnsinhoud van de sociale actoren of die door actoren ervaren worden als feiten. In deze stelling zijn de begrippen "behoefte", "functie", "doel", en "reden" slechts hypothetische specificaties van de eigenschappen van een sociaal systeem die de selectieve invariantie en de sequentiële ordening stabiliseren. Men mag zich niet laten misleiden door het antropomorfisme dat wordt gesuggereerd door de eerder ongelukkige terminologie van Giddens. De stelling van Giddens komt er dus eigenlijk op neer dat sociale systemen niet gekenmerkt worden door verwezenlijkte sequentiële ordeningen en hun tijdsextensie slechts kunnen ontleenen aan de teleologie vervat in het handelen van de individuen.

In het functionalisme en het structureel-functionalisme, waartegen Giddens zich afzet, vindt men de tegengestelde stelling. In het referentiekader van die sociologische tradities verschijnt een individueel tijdsperspectief als een product van de verwezenlijkte sequentiële ordening van sociale systemen. Het is de geïnstitutionaliseerde sequentiële ordening van die systemen die voor de actor als een gegeven geldt en in het licht van dewelke hij zijn doelen en middelen kiest en eigen toekomstperspectieven vormt.

6. Besluit

De tijd is een symbolisch systeem : fenomenologisch een vrij eenvoudige voorstelling van selectieve onveranderlijkheid en sequentiële ordening, doch functioneel uiterst complex omwille van de vele doeleinden waartoe het wordt aangewend. De kalender, de zeven-dagen-week, de werkdag, het uurrooster, de agenda, de termijnen ... om maar een paar vertrouwde toepassingen van dat symbolisch systeem te noemen, delen het leven op in wederkerende cycli en handelingen die elkaar op een voorspelbare wijze opvolgen. Als symbool bestaat de tijd niet los van die orde en voorspelbaarheid. Verdwijnen deze, dan verliest dat symbool zijn betekenis en relevantie.

Het temporeel handelen, d.w.z. het gebruik van de categorie tijd om de werkelijkheid te benaderen, te begrijpen, leefbaar te maken of te beheersen, impliceert dat we die werkelijkheid vatbaar maken voor een classificatie naar relatieve veranderlijkheid en sequentiële orde. Concepties van de tijd zijn de voorstellingen, van religieuze, filosofische of wetenschappelijke aard, waarmee zo'n classificatie wordt betracht, en waarin die opdeling en classificatie in verband worden gebracht met de uiteindelijke grondslagen van de orde. De algemene kenmerken van die concepties blijken, in ons cultuurgebied althans, vrij invariant te zijn over hun pre-wetenschappelijke en wetenschappelijke belichamingen. Twee grote, consistente modellen tekenen zich af. Het eerste, dat tot nog toe en met de uitzondering van de thermodynamica, nauw verwant is met de natuurwetenschappen, geeft een reflectief-geometrische voorstelling van de as van relatieve veranderlijkheid, definieert het invariantie als atemporeel, devalueert de as van sequentiële ordening en geeft bij voorkeur een mechanistische interpretatie van die ordening. Het tweede, dat nauwer verwant is met de mens- en sociale wetenschappen, geeft een interactief-historische voorstelling van de as van relatieve veranderlijkheid, hecht uitermate veel belang aan de as van sequentiële ordening en ruimt een belangrijke plaats in voor de teleologische interpretatie van die ordening.

Deze modellen zijn geen louter cognitieve objecten waarmee we de werkelijkheid proberen te begrijpen. Het zijn voorstellingen van de wijze waarop de tijd, en dus de selectieve invariantie en de sequentiële orde, verband houden met de fundamenteel of ultiem geachte ordeningsprincipes, en als dusdanig vormen zij een normatieve grondslag voor de evaluatie van de ervaring. Het reflectief-geometrisch-mechanistisch model poneert een hechte band tussen het atemporele en het wezenlijke of fundamentele, en legt een grote nadruk op het voorafgaande. Het

schept m.a.w. een wereldbeeld waarin het vanzelfsprekend en verstaanbaar lijkt dat de wijze waarop we in en met de tijd leven, beheerst lijkt door onpersoonlijke, buitenmenselijke, tijdloze krachten. Een wereldbeeld waarin het ook normaal lijkt dat ons verleden onveranderd blijft en onze identiteit bepaalt, i.p.v. omgekeerd. Het interactief-historisch-teleologisch model, dat door de mens- en sociale wetenschappen op basis van andere culturele tradities werd gebouwd, kan in de eerste plaats worden beschouwd als een cognitief object waarmee voor de handliggende vaststellingen betreffende het menselijk handelen, die geen plaats vonden in de natuurwetenschappelijke conceptie, begrijp- en bespreekbaar worden gemaakt. Wij kunnen het verleden bewaren en ons de toekomst voorstellen, en handelen daarom steeds simultaan in het verleden, het heden en de toekomst. Het verleden dat relevant is en ons handelen nu en in de toekomst kan beïnvloeden, ligt strikt genomen niet vast en kan zeker niet worden beschouwd als "voorbij". Het wordt daarentegen gedurig geherinterpreteerd, bijgewerkt, uitgezuiverd, aangevuld. De teleologische conceptie van de as van sequentiële ordening stelt dat feit centraal en roept daarmee vragen op betreffende de verdeling van de macht over het verleden, over de toekomstperspectieven en over de wijze waarop verleden en toekomst met elkaar in verband worden gebracht.

Of de sociale wetenschappen met die conceptie van de tijd een wetenschappelijke revolutie vooruitlopen, is nog onzeker. Die conceptie verschijnt wel als een centraal element van wat misschien wel als de grootste intellectuele verwezenlijking van de sociale wetenschappen kan worden beschouwd. Vijf eeuwen na de geboorte van Copernicus hebben zij, meer dan andere intellectuele tradities, bijgedragen tot de rechtzetting van dat ongelukkige misverstand waardoor de mens verwijderd werd uit het centrum van het universum. In de interactief-historisch-teleologische conceptie van de tijd kan de mens terug verschijnen als de maker van de tijd. Hij is er uitvinder van de tijd, eerder dan ontdekker van zijn temporele conditie.

Dit essay was een poging om aan te geven waaruit die uitvinding bestaat. De weg die moest worden aangelegd liep van een abstractie naar de eigenschappen van de sociale orde, die in de abstractie symbolisch worden voorgesteld. De motivatie om die weg af te leggen was heel concreet. Het gevecht voor de tijd, zoals dat nu wordt gestreden - voor meer vrije tijd, voor andere en betere werktijden, voor meer vrijheid in de tijdsallocatie - is belangrijk, doch secundair vergeleken bij de werkelijke inzet van dat gevecht. Deze betreft de vrijheid en de macht om te bepalen welke aspecten van de sociale organisatie meer

veranderlijk, welke minder veranderlijk zijn, welke rol het collectief en individueel verleden speelt, hoe het verleden eruit ziet, hoe de band tussen verleden en toekomst wordt gelegd.

SAMENVATTING

Als zij de tijd niet volkomen verwaarlozen, benaderen de sociale wetenschappen hem als een vector waarop de gebeurtenissen kunnen worden opgetekend of als een middel waarvan het gebruik onderworpen is aan normen en gericht op een doel. Deze benaderingswijzen leiden echter regelrecht naar een cirkelredenering waarin het temporele karakter van de sociale orde, dat moet worden verklaard, als gegeven wordt beschouwd. Dat temporele karakter dient immers te worden verondersteld om de conceptie van normen, doelen, verandering en continuïteit, mogelijk te maken.

In deze bijdrage wordt de tijd niet langer benaderd als een conditie van de sociale orde en wordt het temporele karakter van die orde niet meer als een gegeven beschouwd. De tijd wordt daarentegen gezien als een sociale constructie of als een kenmerk van de sociale orde, meer bepaald als een abstracte voorstelling van de relatieve invariantie en de sequentiële orde die door de sociale organisatie worden verwezenlijkt. Deze benaderingswijze van de tijd wordt uitgewerkt op basis van de bevindingen van de sociologie van de tijd, en wordt aan een eerste toets onderworpen in een secundaire analyse van de concepties van de tijd die in het Westerse denken richtinggevend zijn geweest.

ABSTRACT

When it does not entirely neglect time, social science tends to view it either as a vector on which events are registered or as a resource the use of which is regulated by norms and/or goal oriented. These approaches, it is argued in this paper, do however lead to circular reasoning. They presuppose the temporal character of the social order, that is necessary to conceive of goals, to understand norms or to speak about change and continuity.

Instead of viewing time as a condition of the social order and of taking the temporal character of that order for granted, this paper proposes an approach of time as a social construct or a characteristic of the social order, more precisely as an abstract representation of the relative invariance and the sequential order that are realized invariance and the sequential order that are realized in social organization.

This conception of time is elaborated on the basis of the findings of the sociology of time, and is put to a preliminary test in a secondary analysis of the conceptions of time that have guided Western thinking.

NOTEN

- 1) De relevante literatuurverwijzingen zijn te talrijk om te worden opgesomd. Als klassieke werken, waarnaar in dit verband veelvuldig wordt verwezen, kunnen Sorokin en Merton (1937) en Evans-Pritchard (1940) gelden.

BIBLOGRAFIE

BELL W. & MAU J.A.,

- 1970 Images of the Future, Theory and Research Strategies, in, Mc. Kinney & Tiryakian E.A. (eds.), Theoretical Sociology, Meredith corporation : 205-234.

BENJAMIN A.C.,

- 1981 Ideas of Time in the History of Philosophy, in, Frazer J.T., The Voices of Time, The University of Massachusetts Press, Amherst : 3-30.

BERGMANN W.,

- 1981 Handlung und Sozialität bei G.H. Mead, Zeitschrift für Soziologie, 10, 4 : 351-363.

BERGMANN W.,

- 1983 Das Problem der Zeit in der Soziologie, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, jrg. 35, 3 : 462-504.

BULL C.N.,

- 1978 Chronology : the field of Social Time, Journal of Leisure Research, 10, 4 : 288-297.

CAPEK M.,

- 1981 Time in Relativity Theory : Arguments for a Philosophy of Becoming, in, Fraze J.T., The Voices of Time, The University of Massachusetts Press, Amherst : 434-454.

CLEMENCE G.M.,

- 1981 Time Measurement for Scientific Use, in, Frazer J.T., The Voices of Time, The University of Massachusetts Press, Amherst.

CORIAT B.,

1981 De werkplaats en de stopwatch; over Taylorisme, Fordisme en massaproductie, Amsterdam, Van Genneep.

COSER L.A. & COSER R.L.,

1963 Time Perspectives and Social Structure, in, Gouldner and Gouldner (eds.), Modern Sociology : 638-647.

COSTA DE BEAUREGARD O.,

1981 Time in Relativity Theory : Arguments for a Philosophy of Being, in, Frazer J.T., The Voices of Time, The University of Massachusetts Press, Amherst : 417-433.

COTTREL W.F.,

1939 Of Time and the Railroader, American Sociological Review, (4) : 190-198.

DEVEREUX G.,

1975 Time : History Chronicle, Ethos, 3 : 281-292.

DINGLE H.,

1981 Time in Relativity Theory : Measurement or Coordinate ? in, Frazer J.T., The Voices of Time, The University of Massachusetts Press Amherst : 455-472.

DURKHEIM E.,

1968 Les formes élémentaires de la vie religieuse, P.U.F., Paris.

ELIADE M.,

1965 Le Sacré et le Profane, Gallimard, Paris : 60-98.

EVANS-PRITCHARD E.E.,

1940 The Nuer, Clarendon Press, London : 100-108.

ELLIS L.M.,

1955 et. al., Time Orientation and Social Class, in, Journal of Abnormal and Social Psychology : 146-147.

GIDDENS A.,

1979 Central Problems in Social Theory, Mc. Millan, London.

GREENE J.E. & ROBERTS A.M.,

1961 Time Orientation and Social Class : A Correction, in, Journal of Abnormal and Social Psychology : 141.

- GURVITCH G.,**
 1973 Social Structure and the Multiplicity of Time, in Tiryakian (ed.), Sociological Theory, London : 171-184.
- HARRE R.,**
 1979 Social Being, Basil Blackwell, Oxford.
- HEINEMANN K. & LUDES P.,**
 1978 Zeitbewusstsein und Kontrolle der Zeit, in, Hammerich K. & Klein M., Materialien zur Sociologie des Alltages, Sonderheft, 20, Kölnener Zeitschrift für Sociologie und Sozialpsychologie, Opladen.
- INKELESS A. & SMITH D.H.,**
 1974 Becoming Modern, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- JUDSON J.A. & TUTTLE C.E.,**
 1966 Time Perspective and Social Class, Perceptual and Motor Skills, : 1074.
- JULKUNEN R.,**
 1977 A Contribution to the Categories of Social Time and the Economy of Time, Acta Sociologica, 1977, 20, 1 : 5-24.
- KENDALL M.B. & SILBEY R.F.,**
 1970 Social Class Differences in Time Orientation, Artefact ?, Journal of Social Psychology, : 187-191.
- KENNITZEN L.S.,**
 1977 Another View of Time and the Railroader, Anthropological Quarterly 1 : 25-29.
- LARRE C.,**
 1975 Aperception empirique du temps et conception de l'histoire dans la pensée chinoise, in, Ricoeur P., et.al., Les Cultures et le temps, Payot, Unesco : 43-62.
- LEWIS J.D. & WEIGERT A.J.,**
 1981 The Structures and Meanings of Social Time, Social Forces, 60, 2 : 432-462.

LE SHAN L.L.,

1952 Time Orientation and Social Class, in, Journal of Abnormal and Social Psychology : 589-92.

LLOYD A.,

1981 Timekeepers - An Historical Sketch, in, Frazee J.T., The Voices of Time, The University of Massachusetts Press, Amherst : 388-400.

LLOYD G.E.-R.,

1975 Le Temps dans la Pensée Grecque, in Ricoeur P., et. al., Les Cultures et le Temps, Payot, Unesco, Paris : 135-170.

LOVEJOY A.O.,

1953 The great Chain of Being, Harvard University Press, Cambridge, Mass.

LUHMANN N.,

1968 Die Knappheit der Zeit und die Vordringlichkeit des Befristeten, Die Verwaltung, Bd. 1 : 3-30.

LUHMANN N.,

1976 The Future cannot be ; Temporal Structures in Modern Society, Social Research 43 : 130-152.

LUHMANN N.,

1979 Zeit und Handlung, Eine vergessene Theorie, Zeitschrift für Soziologie 8 : 13-81.

LÜSCHER K.,

1974 Time : A much neglected dimension in Social Theory and Research, Sociological Analysis and Theory 4 : 101-117.

MALTZ D.N.,

1968 Primitive Time-reckoning as a Symbolic System, Cornell, Journal of Social Relations 3 : 85-112.

MARTINS H.,

1974 Time and Theory in Sociology, in, Rex J., Approaches to Sociology, Routledge and Kegan Paul, London & Boston : 246-294.

- MERTON R.K.,**
 1970 Science, Technology and Society in Seventeenth-Century England, Harper & Row, New York.
- MONOD J.,**
 1970 Le hasard et la nécessité, Ed. du Seuil, Paris.
- MUMFORD L.,**
 1963 Technics and Civilization, Burlingame, Harcourt, Brace and World.
- NAKAMURA H.,**
 1981 Time in Indian and Japanese Thought, in, Frazer J.T., The Voices of Time, The University of Massachusetts Press, Amherst : 77-91.
- NEEDHAM J.,**
 1981 Time and Knowledge in China and the West, in, Frazer J.T. (ed.), The Voices of Time, University of Massachusetts, Amherst : 92-135.
- NEHER A.,**
 1975 Visions du temps et l'histoire dans la culture juive, in, P. Ricoeur, Les cultures et le temps, Payot, Paris : 117-92.
- NOWOTNY H.,**
 1975 Time Structuring and Time Measurement : On the Interrelation Between Timekeepers, in, Frazer J.T. et N. Lawrence, The Study of Time, II, Springer, Berlin : 325-42.
- PANIKKAR R.,**
 1975 Temps et histoire dans la tradition de l'Inde, in, Ricoeur P. et al. (eds.), Les Cultures et le Temps, Payot, Unesco, Paris.
- PARSONS T.,**
 1967 A Paradigm for the Analysis of Social System and Change, in, N.J. Demerath et R.A. Peterson (eds.), Systems, Change and Conflict, Free Press, New York : 189-212.
- PARSONS T.,**
 1968 The Structure of Social Action, The Free Press, New York.

PATTARO G.,

1975 La conception chrétienne du temps, in, Ricoeur R. et.al., Les cultures et le temps, Payot/Unesco, Paris : 193-222.

PIAGET J.,

1946 Le développement de la notion de temps chez l'enfant, Presses Universitaires de France, Paris.

REZSOHAZY R.,

1970 Temps Social et Développement, La Renaissance du Livre, Bruxelles.

ROSENGREN W.R. & S. DE VAULT;

1963 The Sociology of Time and Space in an Obstetrical Hospital, in, Freedson S., The Hospital in Modern Society, London, Collier-Mc Millan : 266-92.

RUSSEL J.L.,

1981 Time in Christian Thought, in, Frazer J.T. (ed.), The Voices of Time, The University of Massachusetts Press, Amherst, : 59-76.

SCHLEGEL, R.,

1981 Time and Thermodynamics, in, Frazer J.T., The Voices of Time, University of Massachusetts Press, Amherst : 500-23.

SCHÖPS M.,

1980 Zeit und Gesellschaft, Stuttgart, Ferdinand Enke Verlag.

SOROKIN P.A. & R.K. MERTON;

1937 Social Time : A Methodological and Functional Analysis, The American Journal of Sociology 5 : 615-29.

THOMPSON E.P.,

1968 The Making of the English Working Class, Penguin, Harmondsworth, Middlesex.

TILLICH P.,

1936 The Interpretation of History, Scribner's, New York.

TIRYAKIAN E.A.,

1970 Structural Sociology, in, McKinney J.C. en E.A. Tiryakian, Theoretical Sociology : Perspectives and Developments, Meredith Corporation, New York.

UNRUH D.R.,

1976 The Funeralization Process : Towards a Model of Social Time, Mid-American Review of Sociology 1, 1 : 9-25.

WARD F.A.B.,

1970 Time Measurement, Science Museum, London.

WEBER, M.,

1958 The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism Scribners, New York.

WIENER, N.,

1975 Time Series. M.I.T. Press, Cambridge (Massa).

YAKAR H.M.,

1971 Time in the Biblical and Greek Worlds, in, Yakar H.M. et. al. (eds.), The Future of Time : Man's Temporal Environment, Doubleday, Garden City, N.Y. : 15-35.

ZERUBAVEL E.,

1976 Timetables and Scheduling : On the Social Organization of Time, Sociological Inquiry 46 : 87-94.

ZERUBAVEL E.,

1981 The Benedictine Ethic and the Modern Spirit of Scheduling : on Schedules and Social Organization, Sociological Inquiry, : 157-169.

ZERUBAVEL E.,

1982 The Standardization of Time, A Sociological Perspective, American Journal of Sociology 88 : 1-23.

ZOLL R.,

1981 Zeiterfahrung und Gesellschaftsreform, Prokla, 12, 1 : 103-117.